

XX. reál- és humántudományi Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia (ETDK)
Kolozsvár, 2017. május 18–21.

Nagy Heródes: zsarnok vagy jótevő?

Szerző:

Tóth Krisztián

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, Római Katolikus Teológia Kar, didaktikus teológia szak, alapképzés, II. év

Témavezető:

dr. Zamfir Korinna egyetemi professzor,

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Római Katolikus Teológia Kar, Didaktikai Teológia Intézet

Tartalomjegyzék

Bevezető	3
Heródes alakja a Szentírásban.....	4
Nagy Heródes uralkodásának történeti kontextus.....	5
Az euergetizmus kérdésköre	8
Nagy Heródes euergetizmusa. Jelentős megvalósítások	10
Jeruzsálem	10
Caesarea Maritima.....	11
Sebaste.....	13
Jerikó	14
Masszada	14
Herodium.....	15
Összegzés	16
Mellékletek.....	17
Felhasznált irodalom	20
Primér források.....	20
Szakirodalom.....	20

Bevezető

„Egy személyben egyesítette Saul tragédiáját és bálványának, Salamonnak sikeres materializmusát”.¹ Így jellemzi egy ponton Paul Johnson Nagy Heródes élettörténetét. Dolgozatunk tézise, hogy Heródes király személyét nem lehet egyoldalúan megítélni, ugyanis a közvéleményben elterjedt zsarnok és gyermekgyilkos kép mellett kevesekben tudatosul uralkodása másik oldala, az euergetizmus, azok a nagyszabású építkezések és modern szóval élve, „szociális” intézkedések, amelyeket ugyancsak Heródes vitt végbe uralkodása során. Dolgozatunk révén nem azt szeretnénk elérni, hogy Heródes teljesen felmenthető legyen bármilyen bűn alól, hanem azt, hogy a történelem ítélszéke előtt ne csak negatív cselekedetei, hanem elért eredményei, nagy tettei is képviselve legyenek. E megközelítés révén egy sokkal objektívebb és árnyaltabb képet kaphatunk az uralkodóról. Megismerjük az euergetizmus jelenségét, amely azt a szemléletet tükrözi, hogy a hivatalviselőknek kötelességük volt közösségük fejlődését, javát szolgálni saját anyagi forrásaikból.

Sajnálatos módon a jelenlegi ismereteink alapján nem rendelkezünk az uralkodóról a korban írt életrajzról, vagy ha készült is, ami nem elképzelhetetlen, akkor az még nem került elő vagy már megsemmisült, így az elsődleges forrás, amelyre támaszkodni fogunk az Josephus Flavius, a Kr. u. I. században élt zsidó történetíró két munkája, a *Zsidó háború* és *A zsidók története*² lesz, ezenkívül magyar- és idegennyelvű szakirodalom felhasználásával szeretnénk bebizonyítani tézisünket.

Két másik tényező, amely motivált tanulmányunk megírásában az a jelenlegi válságos helyzethez köthető, amelyből egyik politikai téren érezhető, a másik pedig a Közel-Keleten végbemenő konfliktusok során. A világ bármelyik pontján hallunk olyan véleményeket, amelyek azt hangoztatják, hogy mára nagyon kevés az a politikus, akiben meg lehetne bízni, és ezáltal nyugodtan rájuk szavazni. A dolgozatunkban megjelenő euergetizmus jelenségének bemutatása révén szeretnénk példaként állítani azt az ókori szemléletet, amely értelmében a közfeladatokat ellátó személyeknek, hivatalviselőknek, rendeleteikkel, építkezéseikkel, saját költségükön végzett más jótéteményeikkel a közösség javát kell szolgálniuk, polgáraik életkörülményeit kell javítaniuk.

Másfelől azt látjuk, hogy a Közel-Keleten számos, több ezer éves felbecsülhetetlen értékű műemléket robbantanak fel, tesznek tönkre, és így világörökségi helyszínek válnak hozzáférhetetlenné a jövő nemzedékei számára. Nagy Heródes építkezései más háborúknak, részben a római háborúknak, részben a VII. századi arab hódításnak estek áldozatul. Dolgozatunkkal a kulturális örökség megőrzésének jelentőségére szeretnénk felhívni a figyelmet. Az a technika, amely révén a még megmaradt emlékművekről 3D nyomtatást készítenek, és a hasonmásokat

¹ JOHNSON, Paul: *A zsidók története*. (ford. Szántó Judit), Európa, Budapest, 2001, 137.

² FLAVIUS, Josephus: *A zsidó háború*. (ford. Révay József), Gondolat, Budapest, 1964.; FLAVIUS, Josephus: *A zsidók története*. (ford. Révay József), Európa, Budapest, 1980. (A továbbiakban *Bell.*, ill. *Ant.*)

elhelyezik fontosabb múzeumok kiállítótermeiben, segíthet e műemlékek megőrzésében, megmentve a világ kulturális örökségének legalább egy részét.

A dolgozat interdiszciplináris jellegű, mivel a biblikus szempontok mellett az ókortörténeti kutatás eredményeit is felhasználja.

Heródes alakja a Szentírásban

Elsődlegesen lényegesnek tartjuk, hogy tisztázzuk annak az egyetlen szentírási részletnek az értelmezését, amelyben Nagy Heródes királyról és tetteiről olvashatunk, mivel a közvélemény elég nagy rétege ennek az egyetlen evangéliumi résznek az ismeretében alkotja meg véleményét Heródes királyról. A négy evangélium közül egyedül Máté evangéliuma számol be a napkeleti bölcsek (mágoszok) Heródesnél tett látogatásáról és a Betlehemben elkövetett gyermekgyilkosságról. Lukácsnál csak annyit olvasunk, hogy Jézus Heródes napjaiban született.

A kommentátorok közül többen a gyermekgyilkosságot nem tartják történeti elbeszélésnek, részben mert Josephus Flavius, aki kritikusan ír Heródesről, nem említi az esetet, részben mivel az elbeszélés teológiai motívumokat tartalmaz.³ A fiúgyermek meggyilkolása Heródes parancsára felidézi az egyiptomi gyermekgyilkosságot a fáraó parancsára, Jézus csodálatos megmenekülése pedig felidézi Mózes megmenekülését. Egyes szerzők pedig úgy vélik, hogy a gyermekgyilkosságok az evangélium megírásának idején tapasztalható elnyomásokat szimbolizálja.⁴ Továbbá párhuzam állítható fel a választott nép egyiptomi fogsága, majd szabadulása és Jézus egyiptomi tartozkodása és visszatérése között, így Jézus mint az új Mózes jelenhet meg a nép szemében. Más kommentátoroknál Jézust Józsefhez hasonlítják, aki ugyancsak Egyiptomba került miután testvérei eladták. Ulrich Luz felhívja a figyelmet arra, hogy a szentíró a már Egyiptomba távozott Jézus és szülei életének veszélyéről beszél, és ezt hangsúlyozza a király veszélyes haragjának megjelenítésével.⁵ Ugyancsak Luz egy olyan megközelítést vázol, amely érdekes összefüggésekre mutat rá. Szerinte Máté párhuzamot teremt a Betlehemben történtek és a nagyjából harminc évvel később, Jeruzsálemben történt események között, amikor a zsidó hatóságok elutasítják Jézust és a nép azt válaszolja Pilátusnak: „Vére rajtunk és fiainkon!” (Mt 27,

³ LUZ, Ulrich: *Das Evangelium nach Matthäus*. EKK I/1. Benziger – Neukirchener, Düsseldorf – Zürich – Neukirchen – Vluyn, 2002, 185 – 186.; VIVIANO, Benedict T.: *Evangélium Szent Máté szerint*. In: Jeromos Bibliakommentár II. Az Újszövetség könyveinek magyarázata (szerk. Boros István), Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest, 2003, 103 – 104.; DA SPINETOLI, Ortensio: *Máté. Az egyház evangéliuma*. (ford. Turay Alfréd), Agapé, Szeged, 1998, 78 – 81.; BROWN, Raymond E.: *The Birth of the Messiah*. Doubleday, New York – London – Toronto – Sydney – Auckland, 1993, 202 – 229.

⁴ LUZ: *Das Evangelium nach Matthäus*. 186 – 189.; VIVIANO: *Evangélium Szent Máté szerint*. 103 – 104.; BROWN: *The Birth of the Messiah*. 202 – 229. DA SPINETOLI: *Máté*. 79.

⁵ LUZ: *Das Evangelium nach Matthäus*, 185 – 186.

25).⁶ Heródes tette és a szenvedéstörténet e részlete egyaránt arról szól, hogy a zsidó vezetők elvetik Jézust, a messiást. Véleményünk szerint még a következő lehetőség is figyelembe vehető: az elbeszélése annak, amely szerint ugyancsak Heródes saját trónját féltve megöleti saját fiait, akik első feleségétől, Mariamnetől születtek és így még Hasmoneus vérvonalal is rendelkeztek és ez a cselekedete a királynak ebben a formában is megjelenhet a Szentírásban.⁷

Megfigyelhető tehát, hogy valóban egy negatív kép alakulhat ki azokban, akik csupán a Szentírás lapjairól ismerik meg Heródest. Ezt a képet erősíti a tény is, hogy saját trónjának védelmében Heródes képes volt fiai kivégeztetésére. Csupán ebből a szövegből nem alakítható ki egy objektív kép az uralkodóról és ezért dolgozatunk folytatásában olyan szempontokat is bemutatni, amelyek segítenek egy sokkal árnyaltabb képet kialakítani Heródes királyról.

Nagy Heródes uralkodásának történeti kontextus

Heródes születésekor már egy erős Római Birodalom határolta a zsidó államot. A rómaiak csak arra a pillanatra vártak, mint sok más állam esetében is, hogy egy belső megosztottság miatt valamelyik párt a segítségüket kérje, ezáltal megvethessék lábukat egy újabb területen és lassan uralmuk alá hajthassák. Heródes családja idumeiai származású volt, ezáltal ő nemcsak zsidó hanem, hellenisztikus örökséget is magáénak tudhatott.⁸ Annak ellenére, hogy nem született uralkodói családba, Heródes az Antipatridák családjába tartozva hamar a Hasmoneus udvar egyik legfontosabb tagja lett, ahogyan nagyapja, I. Antipater és apja, II. Antipater is korábban ismert politikus volt.⁹ 25 évesen kezdődött politikai pályafutása, amikor megkapta Galilea kormányzását és hamar katonai sikert ért el egy kisebb felkelő csoport, bizonyos Ezékiás által vezetett gerillabanda ellen. Az udvarban hamar negatív visszhangot nyert Heródes felemelkedése és megpróbálták eltávolítani őt a hatalom közeléből. Megvádolták azzal, hogy per lefolytatása nélkül ítélte el az elfogott felkelőket anélkül, hogy erre az ő jogköre kiterjedt volna. Végül az összeesküvőknek nem sikerült elérniük céljukat, később Heródes megkapta a rómaiak támogatását is, elsősorban római polgárságának köszönhetően kapta meg a segítséget. Caesar meggyilkolása után az Antipáter család is politikai fordulatot élt át, és a Caesar ellenes szíriai prokonzul, Gaius Cassius Longinus pártjához csatlakoztak. Egy évvel Caesar meggyilkolása után, Kr. e. 43-ban megmérgezték Heródes apját, amellyel az ő politikai pozíciója is sokat gyengült. Azonban a Rómával fenntartott jó kapcsolata és

⁶ LUZ: *Das Evangelium nach Matthäus*. 185 – 186.

⁷ JAKUBINYI György: *Máté evangéliuma*. Szent István Társulat, Budapest, 2007, 29 – 30.

⁸ JOHNSON: *A zsidók története*. 136 – 137.

⁹ Vö. WRIGHT G., Addison – MURPHY E., Roland – FITZMYER A., Joseph: *Izrael története*. In: Jeromos Bibliakommentár III. Biblikus tanulmányok (szerk. Boros István), Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest, 2003, 350 – 352.

egy újabb felkelés sikeres leverése révén olyan hatalomra tett szert a júdeai királyi udvarban, amelynek következtében ő lett az első számú udvarnok és megkapta a hercegnő, Mariamne kezét is, ezáltal a trón jogos örökösévé is ő vált.¹⁰

Jeruzsálem elfoglalásával és a Hasmoneus dinasztia férfi ágon való kihalásával, miután Marcus Antonius kivégeztette Antigonoszt, Heródes kiterjeszthette hatalmát a korábbi dinasztia összes területére.¹¹ Ezután következett Heródesnek a Kr. e. 37 – 4. közötti 33 éves uralkodása¹², amelyet a tanulmány címében megjelenő mindkét jelzővel jellemezni lehet. A következőkben látni fogjuk, hogy zsarnoki jelleme ellenére számos kimagasló és impozáns építkezési projekttel, kivált a jeruzsálemi templom nagyszabású restaurálásával, és a júdeai városok fejlesztője, jótevője lett, jó részt azzal a céllal, hogy a nép körében egyre nagyobb elismertséget nyerjen.

Heródes a Rómával folytatott kapcsolatokat is ápolta, mivel állandóan a hatalmon lévő támogatást hűségesen, legyen az Marcus Antonius vagy Octavianus, a későbbi Augustus császár. Josephus Flavius is alátámasztja a két római politikussal elért jó kapcsolatát. A zsidók történetéről írt könyvében többször leírja, hogy Heródes számtalan alkalmat kihasznált arra, hogy hűségéről biztosítsa a triumvireket,¹³ különösen Octavianust, mivel a Kr. e. 31-es actiumi ütközet után ő maradt hatalmon. Legtöbbször Heródes sem távozott üres kézzel: újabb városok fölé terjeszthette ki hatalmát és megerősítést nyert királyi trónja.¹⁴ Ezen politikájának köszönhetően azt, hogy a zsidó állam határait képes volt még a hasmoneusi határoknál is nagyobbra növelni és sokkal biztonságosabban irányítani. Hűségének megkoronázása volt, amikor megkapta a „*rex socius et amicus populi Romani*” címet, amely révén a római hatalom is elismerte, hogy Heródes biztos szövetségesük a birodalom keleti határán. Továbbá a cím mellé folytonos katonai támogatást is kapott, amelynek köszönhetően még jobban ellenőrizhette királyságának területét és a belbiztonságot sokkal kisebb kockázat mellett garantálhatta.¹⁵

Hatalmának legitimitációját leginkább gyilkosságok révén próbálta meg elérni, és itt azt a pontját érintjük tanulmányunknak, amelyben Heródes zsarnoki oldalát ismerjük meg. Josephus kiemeli, hogy Heródes nagyon szerette a családját, azonban ez csak egy nagyon szűk kört jelentett, vagyis szüleit és nagyon közeli rokonait, leginkább testvérét. Annál jobban tartott és ezáltal képtelen volt megütni azon személyeket, akik származásuk révén a legkisebb veszélyt is jelenthették trónjára. Az üldöztetésnek legjobban a már említett Hasmoneus dinasztia tagjai voltak

¹⁰ MARSHAK, Adam Kolman: *The Many Faces of Herod the Great*. William B. Eerdmans, Grand Rapids, MI – Cambridge, U. K., 2015, 75 – 92.; JOHNSON: *A zsidók története*. 137 – 139.

¹¹ *Ant.* XIV, 16 (Révay, 159 – 160)

¹² WRIGHT G. – MURPHY E. – FITZMYER A.: *Izrael története*. 352 – 353.

¹³ Második triumvirátus: Octavianus, Marcus Antonius, Lepidus Vö. MATZ, Klaus-Jürgen: *Ki mikor uralkodott, kormányzott?* (ford. Hulley Orsolya), Magyar Könyvklub, Budapest, 2003, 36.

¹⁴ *Ant.* XV, 6 (Révay 166 – 167)

¹⁵ JOHNSON: *A zsidók története*. 138.

kitéve, akikkel az uralkodó szisztematikusan számolt le, nem kímélve a család egyetlen tagját sem. Az összes gyilkosság elítélendő, azonban mindegyik közül három még az akkori kor viszonyai közepette is súlyosan meghatározza Heródes uralkodásának képét. Ezen szörnyűségek elszenvedője felesége, I. Mariamne és két fia, Alexander és IV. Aristoboulos volt. Ezzel félre akarta állítani a Hasmoneus dinasztia tagjait, akik uralmát veszélyeztethették.¹⁶ Azonban a képlet tele van ellentmondással is, mert Josephus többször is megemlíti, hogy Heródes komoly érzelmeket táplált Mariamne iránt és ha haragra is gerjedt felesége ellen hamar elfelejtette annak okát és végtelen szerelmét számtalanszor kifejezte.¹⁷

Josephus beszámolója szerint uralkodásának második felére a király mentálisan tönkrement. Valószínűleg a családját ért viszontagságok és a saját parancsai révén kivégeztetett, valamikor szeretett feleségének és gyermekeinek visszatérő emlékének is köze volt Heródes szellemi állapotának romlásához. Ugyanakkor fizikailag is egyre jobban vesztett erejéből és egy járvány idején, amely az egész országot sújtotta, lebetegedett és kénytelen volt Sebestaban pihenni, amelyet, amint később látni fogjuk, ő építtetett újjá romjaiból.¹⁸

Heródes uralkodásának tárgyalásakor elengedhetetlen, hogy röviden elemezzük azon hatásokat, amelyek motiválhatták az uralkodót a nagyarányú befektetések megkezdésére (különösen, hogy odafigyelt a felhasználandó nyersanyagok minőségére is, ami többletkiadással járhatott). Elsődlegesen az motiválta Heródest, hogy az ország hellenizációja révén képes legyen megőrizni egy adott fokú önállóságot a Római Birodalommal szemben, mivel a modernizációt jeleit mutatva a térségben is vezető pozícióba juthatott. Azok a területek, ahol Heródes jötevői politikája észrevehető volt nagyon nagy részét foglalják magába a keleti birodalomrésznek. Ez azért is volt lehetséges, mert császári engedéllyel a birodalomban élő zsidók számára is hozhatott létre jelentős épületeket Heródes, és sokkal lojálisabbaknak is tekintette a diaszpórabelieket a hazai zsidóságnál. Azonban kiemelendő, hogy a történeti kontextus az, amely nagy mértékben hozzájárult, hogy az uralkodó ilyen nagy építkezésekbe kezdett. Kliens államként nem folytathatott aktív külpolitikát, így országának területeit sem növelhette, ezért Heródes arra törekedett, hogy a meglévőt erősítse és bővítse.¹⁹

¹⁶ JOHNSON: *A zsidók története*. 138 – 139.

¹⁷ *Ant.* XV, 7 (Révay 169 – 173)

¹⁸ *Ant.* XV, 7 (Révay 172 – 173)

¹⁹ PARNHAM, Edith Plane: *Motivations for the Building Program of Herod the Great*. Wilfried Laurier University (doktori disszertáció), 1976, 58 – 64.

Az euergetizmus kérdésköre

Lényegesnek tartjuk, hogy először tisztázzuk a címben szereplő jótévő szó jelentését tanulmányunk keretén belül. Az „euergetizmus” egy neologizmus, amelyet a modern kor történészei honosítottak meg az ókori művelődéstörténettel foglalkozók körében. A kifejezést André Boulanger használta először még a XX. század elején. A görög fogalom lehetséges magyar megfelelője a jótékonyság, amire már dolgozatunk címe is utal, azonban nyilvánvaló, hogy a fogalom kiegészítő magyarázatra szorul. Az euergetizmus kérdéskörében úttörőnek számít Paul Veyne „Le pain et le cirque” című munkája, amelyben kitér a polgári elithez tartozó személyek egyes településeknek tett jótéteményeiről, amelyek révén orvosolták az adott közösség néhány problémáját. Azonban ezekért a jótéteményekért olyan formán várták a hálát, hogy a közösség nyilvános megbecsülésében részesültek. A hivatalok betöltéséért fizetni kellett (gör. *timé*, lat. *summa honoraria*), azokért nem járt fizetés, és a hivatal betöltőinek kötelességük volt saját anyagi forrásaikból az euergetizmust gyakorolni. Veyne ezt a magatartást a következőképpen foglalja össze: privát nagylelkűség nyilvános haszonért. Munkája folytatásában Veyne kétféle euergetizmust különböztet meg. Szerinte az első kategóriába tartoznak azok a hivatalviselők, akik úgymond kötelezően („ab honorem”) kellett különböző jótéteményeket végbevinniük. A másik kategóriába Veyne azokat sorolja, akik önkéntesen tették meg azokat a lépéseket, amelyek révén a lakosságnak az életszínvonalát javították. Azonban Veyne is kiemeli, hogy nehéz egy éles vonalat húzni a két csoport között és sokszor előfordulnak olyanok, akik mind a két csoportba besorolhatók.²⁰ A jelenség felkutatásában elsősorban az epigráfia, vagyis az ókori kemény felületbe vésett feliratokkal foglalkozó tudományág, tud segítséget nyújtani, mivel számos olyan felirattal rendelkezünk, amelyekben városok, közösségek fejezik ki hálájukat jótévőjükért.²¹ Az ókori feliratokon számos esetben fordul elő az „euergetes” szó; ezek azon személyeket örökítik meg és részesítik hosszas méltatásban, akik valamilyen tetteikkel városukat fejlesztették, az adott település életét megkönnyítették vagy legalább egy rövid ideig tartó kedvezményel járultak hozzá a fejlődéséhez.²²

Ahogy az a legtöbb kutatási területen nyilvánvaló, az euergetizmus kérdésköre esetében is tény, hogy a vizsgált jelenség nem írható le egy rövid meghatározással, mivel a számos tényező komplex elemzést igényel. E fejezetünkben alábbi arra törekszünk, hogy a történetírásból ismert

²⁰ VEYNE, Paul: *Bread and Circuses*. Penguin Books, London, 1992, 10 – 11.

²¹ LOMAS, Kathryn – CORNELL, Tim: *Bread and Circuses. Euergetism and Municipal Patronage in Roman Italy*. Routledge, London – New York, 2003, 1 – 2.

²² ZUIDERHOEK, Arjan: *The Politics of Munificence in the Roman Empire*. Cambridge University Press, New York, 2009, 6 – 9.

tényezőket vizsgáljuk és egy rövid összehasonlítás és elemzés révén képesek legyünk átlátni az euergetizmus lényegét.

Az euergetizmus elsődleges magyarázata egy bizonyos ethosz, a becsület-szégyen mentalitás, amely tiszteletre méltó magatartást követelt az elittől, illetve a *philantropia*, az emberbaráti magatartás erénye. Az euergetizmus mára ismert formája egy hosszú folyamat eredménye. Először a görög kultúra keretén belül jelent meg, ahol a társadalom működésének egyik alapfeltétele volt, azonban ekkor még nem konkrétan a közjót szolgáló épületek megépítése révén váltak jótévővé az uralkodók, hanem már egy felszabadító rendelet is kiválthatta egy polisz rokonszenvét és ott a jótévőt néhány esetben az istenek közé is emelték. A rómaiaknál ez a folyamat később vert gyökeret, mert a Kr. u. első két században még az arisztokrácia uralta a politikát. Azonban a politikai elitek hanyatlása után, a Kr. u. III. századtól kezdődően a Római Birodalom területén egyre több jótévő jelent meg, leginkább a választások előtti időszakban, de ugyanakkor megjelent a „benefitium és gratia”, vagyis az adakozás és jutalom elve.²³ Az euergetizmus egyszersmind a társadalmi hierarchia és rend fenntartásának eszköze is volt.²⁴ Az ókori Rómában bevett politikai eszköz volt a népesség nagy erejének féken tartására az úgynevezett „panem et circenses” elv; ez nem egyezik teljesen a dolgozatunk későbbi részében tárgyalt építkezési politikával, de annyiban vannak hasonlóságok, hogy a kenyérosztás és játékok megrendezése vagy a középületek megépítése révén a politikai elit elérte, hogy sokkal kevesebb lázongás és elégedetlenség alakuljon ki. A következő két tényező szoros összefüggésben áll egymással. Zuiderhoek szerint az euergetizmus gyakorlása egy politikai fegyvertény is volt az elit számára, amely révén propagálhatta saját politikáját és megkaphatta a lakosok elismerését. Ez az elismerés az ókorban nagyon nagy jelentőséggel bírt. A kölcsönösség jegyében hálából a nagylelkű adományért a közösség elismerése külső tanúságát adta: szobrot állítottak fel a közterületen a jótévő számára, feliratot állítottak, amely felsorolta jótéteményeit vagy koszorút, mellszobrot ajándékozott a közösség, esetleg egy ünnepséget szerveztek az ő jóakarójuk számára.²⁵

Mindent egybevetve megállapítható, hogy az ókor folyamán az euergetizmus révén egy olyan mentalitás cselekvésforma nyilvánult meg, amely mind a jütévő, mind a kedvezményezett népesség javára volt. Egy közfürdő, kórház vagy más lényeges építmény révén az uralkodók, hivatalviselők képesek voltak a jólétet fokozni és ezáltal a közhangulat is pozitív tendenciát mutatott. Heródes király is a felvilágosult, hellenista uralkodók példáját követte, ennek megfelelően

²³ GEHRKE, Hans-Joachim: *Euergetism*. In: Brill's New Pauly (szerk. Hubert Cancik, Helmuth Schneider) http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e404490 (letöltve 2017. 04. 20.)

²⁴ ZUIDERHOEK: *The Politics of Munificence*. 9.

²⁵ ZUIDERHOEK: *The Politics of Munificence*. 9 – 11.

cselekedett, amit alátámasztanak építkezési programjának tervei is, ahogyan azt látni fogjuk a következő fejezetben.²⁶

Nagy Heródes euergetizmusa. Jelentős megvalósítások

Heródesnek, akárcsak a kor legtöbb jótevőjének megvoltak sajátos elképzelései az elkészítendő nagyszabású, jelentős köz- vagy magánépületekről, a ki- vagy újjáépítendő városok látképének kialakításáról. Jelentős befolyásoló tényezőnek számított a hellenizált keleti, a romanizált nyugati és a hazai sajátos építészet, így Heródesre is hatással voltak ezen eszmék. A király képes volt mind a három irányzatot jól ötvözni az országának területén végrehajtott építkezések során és csak kis mértékben érzékelhetők eltérések a különböző települések épületeiben. El kell ismerni, hogy akár a vízvezetékek megépítésével, a fürdők létrehozásával vagy az erődök megépítésével és számos más fontos befejezett munkálattal Heródes elérte, hogy a trónra lépése előtti állapotok teljesen megváltozzanak és mindezt úgy, hogy terveiben nem a romos települések restaurálása, hanem a törmelékek helyébe teljesen új épületek révén a korban modern helységek jelenítsék meg a királyi kegyeket alattvalói felé.²⁷

Sebasteban és Caesareában új városokat, erődöket emelt, más városokat is megerősített, így a galileai Gábaát és a perei Hesbont. Sebasteban nemcsak erődöt emelt, hanem teljesen modernizálta a várost, amely bővítésekkel is járt. Jeruzsálemben is több jelentős építkezés fűződik a nevéhez, így a színház és az Antónia erőd építése, de a legjelentősebb a templom újjáépítése.²⁸

Jeruzsálem

Elsődleges szempont volt Heródes számára a város védelme, ezért elsőnek a város falainak megerősítését és egy komoly erődnek a megépítését rendelte el Kr. e. 35. táján, amely a Templom-hegy északi részében került megépítésre. Akkori barátja, Marcus Antonius után kapta az Antonia nevet az erődítmény, amelynek fontos szerepe lesz még a szenvedéstörténetben is. A korban modernnek számító erőd egyszerre elláthatta elsődleges feladatát, vagyis a város védelmezését nagy számú katonaság befogadásával ugyanakkor luxus palotaként is szolgálhatott, ami békeidőben valószínűleg a király kívánságait vagy vendégeinek jólétét szolgálta. Még a templom átépítése előtt Heródes elrendelte saját palotájának megépítését a Felsővárosban, amely a kor embere számára

²⁶ PARNHAM: *Motivations for the Building Program of Herod the Great*. 58 – 64.

²⁷ PARNHAM: *Motivations for the Building Program of Herod the Great*. 7 – 12.

²⁸ *Ant.* XV, 6 (Révay 166 – 169)

teljes mértékben lenyűgözően hathatott a maga két épületrészével, három tornyával, szökőkutak és szobrok soraival.²⁹

Kétségkívül Heródes legfontosabb építkezési projektje a Templom-hegyen álló, úgynevezett *második templom* újjáépítése volt. Az építkezések során Heródes nagyon figyelt arra, hogy az áldozatbemutatók egy napig se szakadjanak meg ezért is lehet a Heródes korabeli templomot továbbra is második templomnak nevezni, habár az már a harmadik lenne a sorban.³⁰ Mára neves kutatók elsődleges célja az, hogy a király ezen építkezéseit, sőt egész Jeruzsálem Heródes-korabeli arculatát rekonstruálják és széleskörben ismertté tegyék a hajdan nagyobb dicsőséget megélt Jeruzsálemet.³¹ Annak ellenére, hogy számos templom-rekonstrukció látott napvilágot az újabb munkák alapjaként korabeli forrásokat tekintenek, így Josephus Flavius már említett két művét és a Middot Mishnah-t, amelyek révén ha nem teljesen, de megközelítőleg jól megrajzolható a templom. Továbbá még beleépítik a kutatásokba a fennmaradt kevés régészeti leletet³² is. Mivel tanulmányunknak nem célja, hogy a templom építéséhez felhasznált nyersanyagok pontos statisztikáját feltárja és az sem, hogy az elkészült templom és az azt övező területek méreteit megadjuk. Számunkra elegendő felismerni, hogy a mai ember számára is, de leginkább az akkori társadalom számára mennyire impozáns munkálatnak majd mennyire monumentális épületnek számított a templom az építéshez felhasznált óriási szikladarabok, nemesfémek, mérnöki technikák révén.³³ Véleményünk szerint megállapítható, hogy Heródes a templom újjáépítése révén céljának tekintette, hogy Salamon királyhoz hasonló hírnevet érjen el, továbbá ha lehetséges az építkezések révén azt túl is szárnyalja. Azonban nem elhanyagolható szempont a legitimitáció során sem, mivel a zsidóság sokkal jobban elfogadhatott egy olyan idegen uralkodót aki nagyon sokat áldozott a számukra legfontosabb vallási épület, a jeruzsálemi templom felépítésére.

Caesarea Maritima

A Heródes-kori város elődje egy föníciaiak által épített település volt. A Kr. e. I. században a város először Alexander Jannaeus fennhatósága alatt volt, majd Kr. e. 63-ban Pompeius a várost Syria provinciához csatolta, hogy ezáltal is gyengítse a Hasmoneus dinasztia erejét és a város hanyatlásnak indult. A város megmentésére Kr. e. 31-ben került sor, amikor Octavianus visszaadta a fennhatóságot Heródesnek. Ő Kr. e. 22-től megindította nagyszabású építkezéseinek sorát és egy

²⁹ ARMSTRONG, Karen: *Jeruzsálem. Egy város – három vallás*. Európa, Budapest, 1997, 166 – 167.; *Bell*. I, 21 (Révay 42)

³⁰ ARMSTRONG: *Jeruzsálem*. 167 – 169.

³¹ FINE, Steven: *The Temple of Jerusalem: from Moses to the Messiah*. Brill, Leiden – Boston, 2011, 69 – 70.

³² Korabeli pénzérmék, domborművek.

³³ Vö. FINE: *The Temple of Jerusalem*. 78 – 89.

igazi városállamot épített ki a romos településből, és a város ekkor kapta meg a Caesarea nevet is. A névadás révén Heródes Octavianus előtt tisztelgett.³⁴

A következőkben bemutatjuk a város leglényegesebb épületeit, amelyek Nagy Heródes idejében épültek. A város jól megerősített volt, falai összesen közel két métert tettek ki, a falak vastagsága pedig átlagosan 2 méter volt. A falak minél jobb megvédése érdekében a védelmi rendszer részei voltak a négyszögletes és kerek tornyok is. A város másik lényeges pontja, amely védelmi érdek is lehetett az az öböl felőli rész volt. A falrészekhez hasonlóan itt is voltak tornyok, azonban az öböl elsődlegesen a kereskedelemben játszott fontos szerepet, ezért kerülhetett sor lényeges munkálatokra még akkor is ha eddig a régészeknek nem sikerült feltárni Heródes korabeli raktárházakat. A következő építmény ugyancsak lényeges helyet foglalt el a város életében. A város vízellátását a Kármel-hegyből fakadó patakokból biztosították, ami azt jelentette, hogy nagyjából 6 kilométeres távolságból kellett eljuttatni a vizet Caesareaba. Ezt könnyítette meg a rómaiak által nagyon jól kidolgozott „aquaduct-rendszer”. A tenger melletti városba vezetéken, a jól ismert aquaducton és alagúton keresztül jutott el a víz, amelyet az északi kaputól nem messze eső, erre a célra épített épületben gyűjtöttek össze és innen különböző lehetőségek révén jutatták el a vizet a városba.³⁵

A város következő jelentős épülete az újonnan épített templom volt. Elnevezése – Augustus és Róma temploma – tovább nyomatékosítja a tényt, hogy Heródes nagy tisztelettel volt Róma első császára iránt. A dór és attikai elemeket ötvöző oszlopok és a templom öböl irányába való elhelyezése véleményem szerint lényegesen meghatározta a város megítélését, hiszen minden hajóval érkező látogató már kiszállás előtt láthatta a város gazdagságát. A templom méretei is mérvadók, közel 47 méter hosszú és 29 méter széles, a falak vastagsága pedig 8 méter. Továbbá a templomban található volt két szobor is, Augustus császárt és Rómát ábrázoló szobrok.³⁶

Két olyan épület maradványait is feltárták a régészek, amelyek leginkább a kulturális tevékenységek, illetve a polgárok szorakoztatására készült. A színház volt a legközelebb a parthoz a maga 150 méteres távolságával. A nézőtér rész Nyugat fele tájolták és a maximális befogadóképessége 4,200 fő körül volt. A közönség 13 bejáraton keresztül juthatott be az ülőhelyekhez. A színház elrendezése megfelelt az ókori színházak modelljének. Az ásatások során kiderült, hogy a Heródes idejében épült színházat egy századdal később felújították. A másik létesítmény a hippodrom volt, amelyet stadionként is használhattak. A színháztól északnyugatra építették, a méretei pedig a következők voltak: 310 méter hosszú, 68 méter széles és 12 sor ülőhely

³⁴ NETZER, Ehud: *The Architecture of Herod, the Great Builder*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2006, 94.; ARMSTRONG: *Jeruzsálem*. 166.

³⁵ NETZER: *The Architecture of Herod*. 99 – 103.

³⁶ NETZER: *The Architecture of Herod*. 103 – 106.

a közönség számára. Az évek során itt tartották a lovas- és fogatversenyeket, atlétika próbákat. A versenyek Augustus császár tiszteletére voltak megtartva, ami csak jobban bizonyítja Heródes király tiszteletét a császár iránt.³⁷

A Heródes által építtet, mára kulturális jelentőségű Caesarea Maritima-i épületek közül bizonyosan lényeges helyet foglalt el az uralkodó listáján a palota. A hippodrom és a színház között volt található. Az ásatások során kiderült, hogy a palota két, eltérő időben épített, részből állt. A kettő közül az úgynevezett Alsó Palota épült Heródes korában, amelyhez később hozzáépítették a Felső Palotát. A palota méretei is elárulják, hogy milyen nagy építkezési folyamat zajlott le a városban. Maga az épület 80x55 m volt, amelyhez hozzátartozott egy 35x18 méteres és két méter mély medence. A palota mindkét emeletén szobákat alakítottak ki, ezenkívül ebédlő és mosakodásra alkalmas medence is része volt az épületnek. Heródes maga is felügyelte a munkálatokat, így megfigyelhető, hogy mennyire fontosnak tartotta a város arculatának helyes kialakítását.³⁸

Sebaste

Sebaste város eseténél elsőként lényeges egy fogalom tisztázása, mivel a városra más néven is találunk utalást ha régebbi történetét illetően szeretnénk kutatni. Szamária jelentős városa volt a zsidóságnak már a kezdetektől, ezt jelzi az is, hogy nagyon hosszú ideig Izrael fővárosa volt. Azonban ahogy számos más város, Szamária is az idő vasfogának áldozatául esett és a Kr. e. I. századra már nem sok maradt meg régi dicsőségéből, ezért dönthetett úgy Heródes, hogy saját elképzelései szerint építtet új várost. Az építkezések befejeztével, hogy kifejezze háláját a római császár iránt a várost elnevezte Sebastenak, amely az Augustus név görög megfelelője.³⁹

Elsősorban Heródes lényegesnek tartotta a város védelmi szempontjait, ezért egy új erődítmény – rendszert rendelt el és a korábbinál sokkal masszívabb falak védték a lakosokat. Pozitívum, hogy a király nem nyúlt hozzá a város korábbi elrendezési arculatához, így megmaradhatott a fellegvár a város központi részén, azonban újdonságnak számított az Augustusnak emelt templom, amelynek méretei nem hazudtolták meg az uralkodó eszményeit. Mind hosszában mind szélességében a templom megfelelt a korban Heródes által emelt templomok méreteinek és nagy hasonlóságot mutatott több Rómában levő templommal is. A szakirodalom azt is kiemeli, hogy akárcsak a jeruzsálemi templom esetében, Sebasteban is meg kellett küzdenek Heródes tervezői és mérnökei a természeti körülményekkel, leginkább a terep adta nehézségekkel.

³⁷ NETZER: *The Architecture of Herod*. 112 – 118.

³⁸ NETZER: *The Architecture of Herod*. 106 – 112.

³⁹ LAUGHLIN, Vivian A.: *The architectural patronage and political prowess of Herod the Great*. *Journal of Ancient History and Archaeology* 3.2 (2016) 18 – 19. <http://www.jaha.org.ro/index.php/JAHA/article/view/186> (letöltve 2017. 04. 12.)

Ennek megoldására a templom udvarai több lépcsősorral voltak összekötve mintegy 1500 méter tengerszint feletti magasságban.⁴⁰

Jerikó

A város két szempontból is jelentős volt már Heródes trónra kerülése előtt is. Elsősorban a természeti adottságai révén jelentősen jobb körülmények (Kiváló források, termékeny föld) voltak a város környékén, mint Közel-Keleten. Másodsorban pedig földrajzi elhelyezkedése adott rengeteg előnyt Jerikónak. Minden fontos városba és régióba vezető utak keresztezték egymást Jerikó környékén, amely gazdaságilag sem elhanyagolható lehetőségeket nyújtottak a település számára. Így nem lehet azon csodálkozni, hogy maga Heródes király is lényeges építkezéseket hajtatott végre a városban. Jól mutatja a három palota megépíttetése, hogy leginkább a klíma nyújtotta előnyökre tette a hangsúlyt az uralkodó és pihenésre alkalmas palotákat készíttetett.⁴¹

Kr. e. 31-ben földrengés pusztított a városban és környékén így a Hasmóneus dinasztia által építtetett palota is nagy károkat szenvedett. Heródes Kr. e. 25-ben döntött úgy, hogy ezt a palotát is újraépítteti, amelyhez hozzárendelt medencéket, római mintára létrehozott fürdőt és kertek is ékesítették a palota környezetét. Az ásatások során több oszlop részlete is előkerült, amelyek valószínűleg a palota tartóelemei voltak. Ezen a palotán kívül, amely sorban a második volt, Heródes még két palotát építtetett Jerikóban és ezek mellé egy hippodrom megépítését is elrendelte, azonban ezekről kevesebb régészeti lelet maradt ránk és ma még nehezebb a rekonstrukciójuk.⁴²

Masszada

Eltérően a többi tárgyalt településsel, Masszada egy teljesen más kategóriát képvisel Heródes építkezési projektjében. Stratégiai szempontból nagyon fontos helyet foglalt el az a magaslat ahová később az erődítmény épült. Akárcsak későbbi korokban, úgy az ókor során is megfigyelési pontoknak kiválóak voltak a magasan épült védelmi rendszerek, ezért maga Heródes király sem hagyhatta ki, hogy egy ilyen lépést megtegyen. Érdekes, hogy Masszada tengerszint szerinti magasságon helyezkedik el, ami elsőre hallásra azt jelentené, hogy semmilyen magaslat nem található ott, azonban figyelembe véve, hogy a nem messze található Holt-tenger és környéke nagyjából 120 lábbal a tengerszint alatt van már érthető, hogy mekkora magaslatról beszélünk. Yigael Yadin professzor, aki az első ásatásokat vezette az erődítménynél két lehetséges indítékot vázolt fel Josephus Flavius alapján, amely motiválhatta Heródest, hogy elrendelje a későbbi

⁴⁰ Vö. LAUGHLIN: *The Architectural Patronage and Political Prowess*. 18 – 19. <http://www.jaha.org.ro/index.php/JAHA/article/view/186> (letöltve 2017. 04. 12.)

⁴¹ NETZER: *The architecture of Herod*. 42 – 81.

⁴² NETZER: *The architecture of Herod*. 42 – 81.; NETZER: *Hasmonean and Herodian palaces at Jericho*. http://herodium.org/wp-content/uploads/2015/team/JerV_Peleg.pdf (letöltve 2017. 04. 15.)

Masszada megépítését. Az első szerint a még legitimációs gondokkal küzdő Heródes jobbnak látta ha létrehoz egy olyan erődöt ahová visszavonulhat ha netán fellázadnak ellene a zsidók. A második és kevésbé tartható elmélet szerint Heródes Kleopátrától, Egyiptom uralkodójától, való félelmében kezdett bele az építkezésekbe, mivel tartott attól, hogy a királynő bevetve befolyását a rómaiaknál eléri, hogy ő kapja meg Heródes királyságát is.⁴³

Ami tényként megmarad az az, hogy az uralkodónak sikerült egy nagyon jól védhető és ebből kifolyólag nagyon nehezen bevehető erődítményt létrehoznia. Véleményünk szerint akárcsak többi építkezései ez is annak az elsődleges célnak volt betudható, hogy Heródes meg akarta mutatni alattvalóinak de leginkább a római uralomnak, hogy a politikában nem jelentéktelen tényező, hanem beleszólást igényel a keleti részek politikájába. Alátámasztja ezt az a tény is, hogy Masszada közel száz évig állt ellen a támadásoknak és csak 73-ban voltak kénytelenek az odahúzódó zélóták öngyilkosságot elkövetni, hogy ne kerüljenek a rómaiak kezébe, mivel tartalékjaik nem engedték meg a további ellenállást.⁴⁴ Masszada így a hősiek ellenállás szimbólumává vált.

Herodium

Ahogy a fentebb említett városok, úgy Herodium esete is beleillik Heródes építkezési programjába, a város területén lezajló munkálatok a király igényeit elégítették ki. Azonban kiemelendő egy nagyon sajátos különbség a többi település esetéhez képest, ez pedig az, hogy egyedül Herodium az, amely teljesen a nulláról épült fel mindössze három év alatt és azelőtt lakatlan volt a terület. A kutatóknál a legfontosabb kérdés Herodium esetében, hogy miért is építtette fel azt az uralkodó, mivel pihenő palota már nem volt szüksége és a város klímája amúgy sem volna alkalmas, továbbá a város nem tudott ellátni védelmi feladatokat sem és a kereskedelemben sem tudott fontos szerepet betölteni. Akárcsak Masszada esetében itt is két lehetséges magyarázat van arra, hogy miért épülhetett erődítmény és palota arra a helyre. Mind a két elmélet Josephus Flavius írásaiból indul ki. Az első szerint Heródes a parthusokkal vívott háborúja során menekülés közben kénytelen volt ütközetet vívnia ellenségével és azon a helyen, ahol később a város épült, sikerült győzelmet aratnia. A másik, véleményünk szerint is sokkal tarthatóbb elmélet alapján Heródes a saját temetkezési helyeként emeltette a várost. A második elméletnek csupán annyi lehet a buktatója, hogy a mai napig az ásatások során nem találták meg a király sírkövét vagy arra utaló jeleket.⁴⁵

⁴³ YADIN, Yigael: *Masada: Herod's Fortress and the Zealot's Last Stand. Brigham Young University Studies Quarterly* 36.3 (1996), 17 – 19. <http://scholarsarchive.byu.edu/byusq/vol36/iss3/3/> (letöltve 2017. 04. 11.)

⁴⁴ YADIN: *Masada: Herod's Fortress. 19 – 21.* <http://scholarsarchive.byu.edu/byusq/vol36/iss3/3/> (letöltve 2017. 04. 11.)

⁴⁵ SCHAALJE, Jacqueline: *Herodion. The Jewish Magazine.* 4 (2006), <http://www.jewishmag.co.il/101mag/herodian/herodian.htm> (letöltve 2017. 04. 13.)

Összegzés

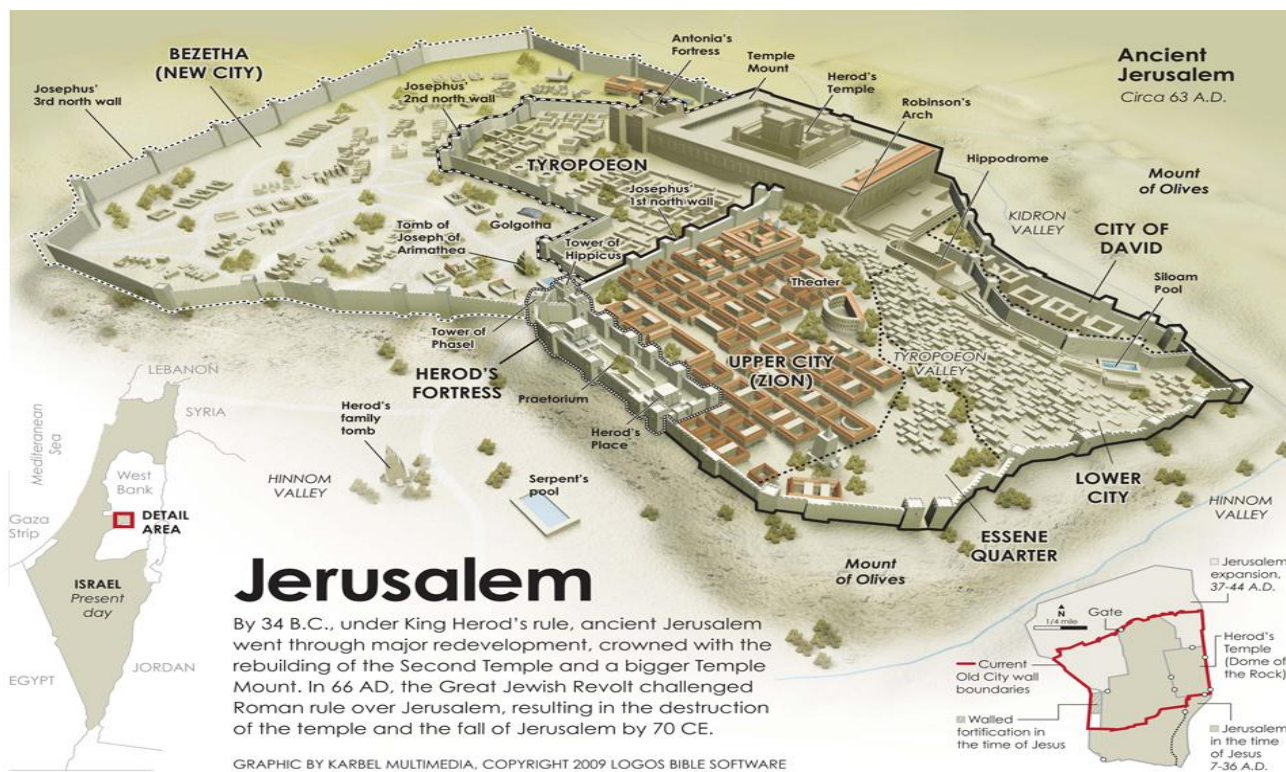
Tanulmányunk összefoglalásában kijelenthetjük, hogy a fentebb felvázolt megállapítások alapján Heródes személyiségének megítélésekor sokkal árnyaltabb képet nyerünk. Kétségkívül nagy hatalomvágy volt az uralkodóban és hosszú uralkodása során többször is elkövetett olyan tetteket trónja védelmében, amelyet nem lehet felmenteni. Dolgozatunkban lényeges helyet foglalt el az euergetizmus kérdésköre, amelyet fontosnak tartottunk külön elemezni, hogy jobban megismerhető legyen ez az ókori gyakorlata a politikai elitnek. Ezután áttekintettük Heródesnek sajátos euergetizmusát, amelynek fontos megnyilvánulása a számos felújított vagy épített település. Ezzel megmutattuk, hogy milyen sok mai kulturális örökség köthető az idumeai származású uralkodó nevéhez és ezek révén jó példával szolgálhat a mai vezető réteg számára is.

Ha nem is foglalkozott túl sokat Heródes vallási témákkal mégis egyik legnagyobb eredményének tekintette a jeruzsálemi templom újjáépítését még ha ő ezt politikai célokra is használta, végig tiszteletben tartotta a vallási előírásokat is.

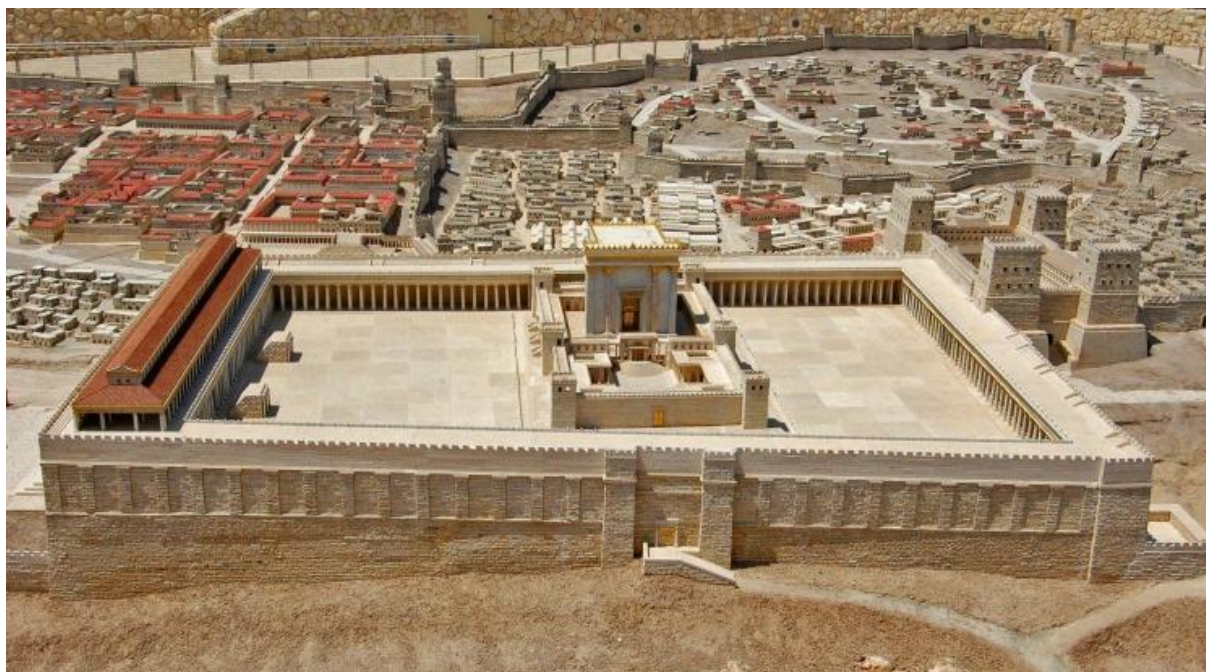
A tanulmány célja nem a Heródes által épített vagy felújított települések teljes felsorolása és elemzése, hanem a legjelentősebb megvalósítások megjelenítésével Heródes építkezési projektjeit az euergetizmus megnyilvánulásaiként vizsgáltuk. További kutatásokat lehet majd végezni további települések bevonásával, hiszen Heródes király számtalan városnak adományozott kisebb-nagyobb épületet vagy infrastrukturális fejlesztéseket rendelt el. Egy másik kutatási terület lehet a császárkultusz elterjedése a Heródes korabeli Izraelben. Néhány helyen érintettük a kérdéskört is, de a kérdést egy teljes tanulmányt igényelne.

Mindent egybevetve elmondható, hogy sikerült tanulmányunk célkitűzését elérni, vagyis tézisünk bebizonyítását. Tézisünk az volt, hogy egy részletesebb elemzés révén sokkal árnyaltabb kép alakítható ki Nagy Heródes személyével kapcsolatban. A tanulmány végén található mellékleteken megjelenő településeket látva láthatjuk, hogy mire volt képes a korban egy olyan felvilágosult uralkodó, mint Heródes. Természetesen ezek mellett mindig meg kell tartani az objektivitást és nem szabad elfelejteni Heródes azon tetteit sem, amelyek révén trónját akarta bebiztosítani.

Mellékletek

1. melléklet – Az ókori Jeruzsálem (forrás: <http://www.israelhebrew.com/map-of-ancient-jerusalem/>)

2. melléklet – A heródesi templom és az Antónia-erőd Jeruzsálemben (Israel Museum, Jeruzsálem, forrás: <http://www.visionsoftravel.org/king-herod-exhibition-israel-museum-jerusalem/>)

3. melléklet – Caesarea Maritima rekonstrukciója (forrás:
<https://www.pinterest.com/timothyfinch56/caesarea-maritima/>)

4. melléklet – Massada (forrás: <http://www.akibic.hu/balagan/item/1879-csodalatos-legi-felvetelek-a-masszadarol>)

5. melléklet – Herodium maradványai (forrás: <http://www.smithsonianmag.com/history/finding-king-herods-tomb-34296862/>)

Felhasznált irodalom

Primér források

FLAVIUS, Josephus: *A zsidó háború.* (ford. Révay József), Gondolat, Budapest, 1964.

FLAVIUS, Josephus: *A zsidók története.* (ford. Révay József), Európa, Budapest, 1980.

Szakirodalom

ARMSTRONG, Karen: *Jeruzsálem. Egy város – három vallás.* Európa, Budapest, 1997.

BROWN, Raymond E.: *The Birth of the Messiah.* Doubleday, New York – London – Toronto – Sydney – Auckland, 1993.

DA SPINETOLI, Ortensio: *Máté. Az egyház evangéliuma.* (ford. Turay Alfréd), Agapé, Szeged, 1998.

FINE, Steven: *The Temple of Jerusalem: from Moses to the Messiah.* Brill, Leiden – Boston, 2011.

GEHRKE, Hans-Joachim: *Euergetism.* In: Brill's New Pauly (szerk. Hubert Cancik, Helmuth Schneider) http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e404490 (letöltve 2017. 04. 20.)

JAKUBINYI György: *Máté evangéliuma.* Szent István Társulat, Budapest, 2007.

JOHNSON, Paul: *A zsidók története.* (ford. Szántó Judit), Európa, Budapest, 2001.

LAUGHLIN, Vivian A.: *The Architectural Patronage and Political Prowess of Herod the Great.* *Journal of Ancient History and Archaeology* 3.2 (2016) 18 – 19. <http://www.jaha.org.ro/index.php/JAHA/article/view/186> (letöltve 2017. 04. 12.)

LOMAS, Kathryn – CORNELL, Tim: *Bread and Circuses. Euergetism and Municipal Patronage in Roman Italy.* Routledge, London – New York, 2003.

LUZ, Ulrich: *Das Evangelium nach Matthäus.* EKK I/1. 2002.

MARSHAK, Adam Kolman: *The Many Faces of Herod the Great.* William B. Eerdmans publishing company, Grand Rapids – Cambridge, Michigan – U. K., 2015.

MATZ, Klaus-Jürgen: *Ki mikor uralkodott, kormányzott?* (ford. Hulley Orsolya), Magyar Könyvklub, Budapest, 2003.

NETZER, Ehud: *The Architecture of Herod, the Great builder.* Mohr Siebeck, Tübingen, 2006.

NETZER, Ehud: *Hasmonean and Herodian palaces at Jericho.* http://herodium.org/wp-content/uploads/2015/team/JerV_Peleg.pdf (letöltve 2017. 04. 15.)

PARNHAM, Edith Plane: *Motivations for the Building Program of Herod the Great*. Wilfried Laurier University (doktori disszertáció), 1976.

SCHAALJE, Jacqueline: *Herodion*. *The Jewish Magazine*. 4 (2006), <http://www.jewishmag.co.il/101mag/herodian/herodian.htm> (letöltve 2017. 04. 13.)

VEYNE, Paul: *Bread and Circuses*. Penguin Books, London, 1992.

VIVIANO, Benedict T.: *Evangélium Szent Máté szerint*. In: Jeromos Bibliakommentár II. Az Újszövetség könyveinek magyarázata (szerk. Boros István), Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest, 2003, 95 – 160.

WRIGHT G., Addison – MURPHY E., Roland – FITZMYER A., Joseph: *Izrael története*. In: Jeromos Bibliakommentár III. Biblikus tanulmányok (szerk. Boros István), Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest, 2003, 313 – 361.

YADIN, Yigael: *Masada: Herod's Fortress and the Zealot's Last Stand*. *Brigham Young University Studies Quarterly* 36.3 (1996) <http://scholarsarchive.byu.edu/byusq/vol36/iss3/3/> (letöltve 2017. 04. 11.)

ZUIDERHOEK, Arjan: *The politics of munificence in the Roman Empire*. Cambridge University Press, New York, 2009.